

डिजिटल सोसायटी आणि सामाजिक संबंध : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास

प्रा. बी. व्ही. तौर¹

सारांश (Abstract)

एकविसाव्या शतकातील तांत्रिक क्रांतीमुळे मानवी समाजरचनेत मूलभूत स्वरूपाचे परिवर्तन घडून आले आहे. माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे 'डिजिटल सोसायटी' ही संकल्पना उदयास आली असून तिने सामाजिक जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रांवर खोलवर परिणाम केला आहे. इंटरनेट, सोशल मिडिया, डिजिटल प्लॅटफॉर्म, कृत्रिम बुद्धिमत्ता, आभासी नेटवर्क आणि डेटा-आधारित प्रणाली यामुळे सामाजिक संवादाची पद्धत, मानवी नातेसंबंधांचे स्वरूप, सामाजिक ओळख, समुदाय भावना आणि सामाजिक नियंत्रण यामध्ये व्यापक बदल घडून आले आहेत. पारंपरिक समाजात प्रत्यक्ष संपर्कावर आधारित असलेले सामाजिक संबंध आता मोठ्या प्रमाणावर तांत्रिक माध्यमांद्वारे निर्माण होत असून ते अधिक आभासी, तात्पुरते आणि नेटवर्क-आधारित स्वरूपाचे बनत आहेत.

डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या प्रचंड विस्तारामुळे आधुनिक समाजाचे स्वरूप आमूलाग्र बदलले आहे. इंटरनेट, सोशल मीडिया, स्मार्टफोन, डिजिटल प्लॅटफॉर्म आणि कृत्रिम बुद्धिमत्ता यामुळे मानवी जीवन अधिक वेगवान, सुलभ व परस्पर जोडलेले झाले आहे. या बदलत्या सामाजिक वास्तवाला 'डिजिटल सोसायटी' असे संबोधले जाते. डिजिटल समाजात मानवी संवाद, सामाजिक संबंध, समुदाय भावना, कुटुंब व्यवस्था आणि सांस्कृतिक मूल्ये यांचे स्वरूप पारंपरिक समाजापेक्षा भिन्न झाले आहे.

या संशोधन निबंधात डिजिटल सोसायटीची संकल्पना, तिची समाजशास्त्रीय पार्श्वभूमी, डिजिटल माध्यमांचा सामाजिक संबंधांवर होणारा प्रभाव, त्याचे सकारात्मक व नकारात्मक परिणाम, डिजिटल विभाजन, तसेच सामाजिक व मानसिक परिणाम यांचा सखोल अभ्यास करण्यात आला आहे. दुय्यम स्रोतांवर आधारित या अभ्यासातून असे दिसून येते की डिजिटल तंत्रज्ञानामुळे सामाजिक संवादाची व्याप्ती वाढली असली तरी सामाजिक मतभेद, भावनिक दुरावा आणि सामाजिक विषमता यांसारखी गंभीर आव्हाने निर्माण झाली आहेत. त्यामुळे डिजिटल समाज अधिक मानवी, समावेशक आणि संतुलित बनविण्यासाठी समाजशास्त्रीय दृष्टीकोनातून योग्य उपाययोजना आवश्यक आहेत.

¹ विभागप्रमुख व सहाय्यक प्राध्यापक, कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अंकुशनगर, ता. अंबड, जि. जालना - 431212.

कीवर्ड्स : डिजिटल सोसायटी, सामाजिक संबंध, नेटवर्क समाज, डिजिटल संवाद, डिजिटल विभाजन, सामाजिक परिवर्तन.

प्रस्तावना (Introduction)

समाजाच्या ऐतिहासिक उत्क्रांतीमध्ये तंत्रज्ञानाने नेहमीच निर्णायक भूमिका बजावलेली आहे. आदिम समाजातील साधन निर्मितीपासून ते कृषीक्रांती, औद्योगिक क्रांती आणि आधुनिक माहिती क्रांतीपर्यंत प्रत्येक टप्प्यावर तंत्रज्ञानाने समाजरचनेत, आर्थिक व्यवस्थेत आणि सामाजिक संबंधांमध्ये आमूलाग्र परिवर्तन घडवून आणले आहे. आधुनिक काळात माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानाच्या झपाट्याने झालेल्या विकासामुळे मानवी जीवनाच्या सर्वच अंगांमध्ये व्यापक बदल घडून आले असून त्याचा परिपाक म्हणजे 'डिजिटल सोसायटी' ही नवी सामाजिक वास्तवता होय. डिजिटल सोसायटी ही केवळ तांत्रिक सुविधा वापरणारी समाजरचना नसून ती मानवी संवाद, सामाजिक नातेसंबंध, सांस्कृतिक आचरण, सामाजिक मूल्यव्यवस्था, सत्ता-संबंध आणि सामाजिक नियंत्रण यांना नव्या चौकटीत पुनर्रचित करणारी सामाजिक अवस्था आहे. इंटरनेट, सोशल मीडिया, ई-गव्हर्नन्स, डिजिटल अर्थव्यवस्था, ऑनलाइन शिक्षण, डिजिटल आरोग्यसेवा आणि आभासी समुदाय यांमुळे समाज अधिक वेगवान, जागतिक आणि नेटवर्क-आधारित बनला आहे.

समाज ही सतत बदलणारी आणि गतिमान रचना आहे. मानवी इतिहासात कृषी क्रांती, औद्योगिक क्रांती आणि माहिती तंत्रज्ञानाची क्रांती यांमुळे समाजाच्या रचनेत मूलभूत बदल झाले. सध्याचे युग हे माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञानाचे युग असून यालाच 'डिजिटल युग' असे म्हटले जाते. या युगात इंटरनेट आणि डिजिटल माध्यमे मानवी जीवनाचा अविभाज्य भाग बनली आहेत. डिजिटल तंत्रज्ञानाने केवळ आर्थिक व प्रशासकीय व्यवस्था बदललेली नाही, तर मानवी नातेसंबंध, संवाद पद्धती, सामाजिक संस्था आणि मूल्य व्यवस्था यावरही खोलवर परिणाम केला आहे. पूर्वी समाजात प्रत्यक्ष संवाद, सहवास आणि सामूहिक जीवनाला महत्त्व होते; परंतु आजच्या डिजिटल समाजात संवाद मोठ्या प्रमाणावर आभासी माध्यमांद्वारे होत आहे.

समाजशास्त्राच्या दृष्टीने सामाजिक संबंध म्हणजे व्यक्ती-व्यक्ती, व्यक्ती-समूह आणि समूह-समूह यामधील परस्पर संवादाचे जाळे होय. डिजिटल माध्यमांमुळे हे जाळे अधिक विस्तृत झाले असले तरी त्याची गहनता आणि भावनिक गुणवत्ता बदलली आहे. म्हणूनच डिजिटल सोसायटी आणि सामाजिक संबंध यांचा अभ्यास करणे हे आधुनिक समाजशास्त्रासाठी अत्यंत महत्त्वाचे ठरते.

संशोधनाची गरज व महत्त्व

आजचा समाज मोठ्या प्रमाणावर डिजिटल माध्यमांवर अवलंबून आहे. शिक्षण, रोजगार, आरोग्य, प्रशासन, मनोरंजन आणि सामाजिक जीवन या सर्व क्षेत्रांत डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वापर वाढलेला आहे. या पार्श्वभूमीवर सामाजिक संबंधांमध्ये कोणते बदल घडत आहेत, हे समजून घेणे आवश्यक आहे. विशेषतः कुटुंब व्यवस्था, विवाह व्यवस्था, मैत्री संबंध, समुदाय भावना, तरुण पिढीचे सामाजिक वर्तन आणि मानसिक आरोग्य यांवर डिजिटल समाजाचा प्रभाव

अभ्यासणे महत्वाचे ठरते. डिजिटल समाजामुळे सामाजिक एकात्मता वाढते की कमी होते, हा प्रश्न संशोधनासाठी महत्वाचा आहे. त्यामुळे या विषयाचा समाजशास्त्रीय अभ्यास सामाजिक धोरणे आणि भविष्यातील समाजरचनेसाठी उपयुक्त ठरतो.

संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives)

- डिजिटल सोसायटीची संकल्पना समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून स्पष्ट करणे.
- डिजिटल माध्यमांचा सामाजिक संबंधांवर होणारा परिणाम अभ्यासणे.
- डिजिटल समाजातील कुटुंब, विवाह व समुदाय संबंधांचे स्वरूप समजून घेणे.
- डिजिटल सोसायटीचे सकारात्मक व नकारात्मक सामाजिक परिणामाचे विश्लेषण करणे.
- डिजिटल विभाजन आणि सामाजिक विषमता यांचा परस्पर संबंध अभ्यासणे.

संशोधनाची गृहीतके (Hypotheses)

- डिजिटल तंत्रज्ञानामुळे सामाजिक संवादाचे प्रमाण आणि व्याप्ती वाढली आहे.
- डिजिटल संवादामुळे प्रत्यक्ष सामाजिक संबंधांची गहनता कमी झाली आहे.
- डिजिटल सोसायटी मुळे नवीन प्रकारचे आभासी सामाजिक संबंध निर्माण झाले आहेत.
- डिजिटल विभाजनामुळे समाजातील आर्थिक व सामाजिक विषमता वाढत आहे.

संशोधन पद्धती (Research Methodology)

प्रस्तुत संशोधन निबंध दुय्यम माहिती स्रोतांवर आधारित आहे. यासाठी समाजशास्त्रीय ग्रंथ, संशोधन जर्नल्स, शासकीय अहवाल, मराठी व इंग्रजी विश्वकोश, तसेच विश्वसनीय ऑनलाइन शैक्षणिक स्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे. संकलित माहितीचे वर्णनात्मक (Descriptive) व विश्लेषणात्मक (Analytical) पद्धतीने अध्ययन करण्यात आले आहे. समाजशास्त्रीय सिद्धांतांच्या आधारे डिजिटल समाजातील सामाजिक संबंधांचे स्वरूप समजावून घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

डिजिटल सोसायटीची संकल्पना

डिजिटल सोसायटी म्हणजे असा समाज जिथे सामाजिक व्यवहार, संवाद, ज्ञाननिर्मिती आणि संबंध हे मोठ्या प्रमाणावर डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने घडतात. मॅन्युएल कास्टेल्स यांनी या समाजाला 'नेटवर्क सोसायटी' असे संबोधले आहे. या समाजात माहिती ही सर्वात महत्वाची सामाजिक संपत्ती ठरते.

डिजिटल समाजात व्यक्ती एकाच वेळी अनेक आभासी आणि प्रत्यक्ष भूमिका निभावत असते. सोशल मीडिया प्रोफाइल्स, ऑनलाइन ओळखी आणि प्रत्यक्ष सामाजिक ओळख यांमध्ये अनेकदा फरक दिसून येतो. यामुळे सामाजिक ओळखी अधिक गुंतागुंतीच्या बनतात.

डिजिटल सोसायटी आणि सामाजिक संबंधांचे विश्लेषण

१. सामाजिक संवादातील बदल: डिजिटल माध्यमांमुळे संवाद अधिक वेगवान आणि सुलभ झाला आहे. ई-मेल, व्हॉट्सअप, व्हिडिओ कॉल्स यांमुळे भौगोलिक अंतराचा अडसर दूर झाला आहे. मात्र या संवादात भावनिक गहराई आणि प्रत्यक्ष अनुभवाचा अभाव जाणवतो.

२. कौटुंबिक संबंधांवर परिणाम: डिजिटल उपकरणांचा अतिरेकी वापर कुटुंबातील संवाद कमी करतो. एकाच घरात राहूनही कुटुंबीय एकमेकांशी कमी संवाद साधतात. यामुळे कौटुंबिक नात्यांमध्ये दुरावा निर्माण होण्याची शक्यता वाढते.

३. मैत्री आणि समुदाय जीवन: सोशल मीडियामुळे मैत्रीची व्याप्ती वाढली असली तरी या मैत्री अनेकदा वरवरच्या स्वरूपाच्या असतात. पारंपरिक शेजारधर्म, समुदाय भावना आणि सामूहिक सहभाग यांमध्ये घट होत आहे.

४. डिजिटल विभाजन (Digital Divide): डिजिटल साधनांचा समान प्रवेश सर्व समाजघटकांना उपलब्ध नाही. ग्रामीण-शहरी, श्रीमंत-गरीब, शिक्षित-अशिक्षित यांतील दरी डिजिटल समाजात अधिक ठळकपणे दिसून येते.

एकंदरीत पाहता डिजिटल समाजात सामाजिक संवादाचे स्वरूप आमूलाग्र बदलले आहे. संवाद अधिक वेगवान, सुलभ आणि जागतिक झाला आहे. तथापि, प्रत्यक्ष संवादातील भावनिक जवळीक, सहवेदना आणि सामाजिक बंधनकारकता कमी होत आहे. कौटुंबिक संबंधांवर डिजिटल माध्यमांचा मोठा प्रभाव दिसून येतो. कुटुंबातील सदस्यांमधील प्रत्यक्ष संवाद कमी होऊन डिजिटल संवाद वाढत आहे. परिणामी भावनिकता, संवादाचा अभाव आणि संबंधांतील औपचारिकता वाढत आहे. समुदाय पातळीवर ऑनलाइन समुदाय वाढले असले तरी पारंपरिक समुदाय भावना कमकुवत होत चालली आहे. सामाजिक ओळखही डिजिटल माध्यमांद्वारे नव्याने घडवली जात आहे.

डिजिटल सोसायटीचे सकारात्मक परिणाम

- जागतिक पातळीवर सामाजिक संपर्क आणि सहकार्य वाढले.
- शिक्षण, माहिती व ज्ञानाची उपलब्धता सुलभ झाली.
- सामाजिक चळवळी आणि जनजागृतीसाठी नवे व्यासपीठ मिळाले.
- दुर्बल व उपेक्षित घटकांना आपला आवाज मांडण्याची संधी मिळाली.

डिजिटल सोसायटीचे नकारात्मक परिणाम

- सामाजिक अलगाव आणि एकाकीपणा वाढला.

- मानसिक ताण, सोशल मीडिया व्यसन आणि नैराश्य वाढले.
- प्रत्यक्ष सामाजिक संबंध कमजोर झाले.
- गोपनीयता, डेटा नियंत्रण आणि सामाजिक नियंत्रणाचे प्रश्न निर्माण झाले.

निष्कर्ष (Conclusion)

डिजिटल सोसायटी ही आधुनिक समाजाची अपरिहार्य वास्तविकता आहे. तिने सामाजिक संबंधांचे स्वरूप बदलले असून संवाद अधिक व्यापक, जलद आणि सुलभ केला आहे. मात्र त्याचवेळी सामाजिक दुरावा, भावनिक अलगाव आणि सामाजिक विषमता यांसारखी गंभीर आव्हानेही निर्माण झाली आहेत. समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून पाहता डिजिटल तंत्रज्ञान हे साधन आहे; त्याचा वापर कसा केला जातो यावर सामाजिक परिणाम अवलंबून असतात. त्यामुळे डिजिटल साक्षरता, नैतिक मूल्ये आणि मानवी संवेदनशीलता यांचा समन्वय साधूनच डिजिटल समाज अधिक समावेशक आणि मानवी बनवता येईल.

डिजिटल सोसायटी ही आधुनिक समाजाची अपरिहार्य अवस्था असून तिने सामाजिक संबंधांचे स्वरूप मूलभूतरीत्या बदलले आहे. डिजिटल तंत्रज्ञान सामाजिक संवाद सुलभ करते, सामाजिक सहभाग वाढवते आणि जागतिक एकात्मतेस चालना देते; मात्र त्याच वेळी सामाजिकता, भावनिक दुरावा, सत्ता व नियंत्रणाचे नवे स्वरूप आणि सामाजिक विषमता निर्माण करते. त्यामुळे डिजिटल समाजाचा अभ्यास केवळ तांत्रिक नव्हे, तर समाजशास्त्रीय, नैतिक व मानवी मूल्यांच्या चौकटीत करणे अत्यावश्यक आहे. भविष्यातील समाज अधिक संतुलित, समताधिष्ठित व मानवी मूल्याधिष्ठित ठेवण्यासाठी डिजिटल समाजाच्या सामाजिक परिणामांचे धोरणात्मक नियोजन आवश्यक आहे.

संदर्भ (References)

- Castells, M. (1996). *The Rise of the Network Society*. Oxford: Blackwell.
- Giddens, A. (1984). *The Constitution of Society*. Cambridge: Polity Press.
- Bauman, Z. (2000). *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Foucault, M. (1977). *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. New York: Pantheon.
- Turkle, S. (2011). *Alone Together: Why We Expect More from Technology and Less from Each Other*. New York: Basic Books.
- Van Dijk, J. (2020). *The Digital Divide*. Cambridge: Polity Press.
- Castells, M. (2009). *Communication Power*. Oxford: Oxford University Press.
- Giddens, A. (1991). *Modernity and Self-Identity*. Cambridge: Polity Press.
- Bauman, Z. (2001). *The Individualized Society*. Cambridge: Polity Press.

Publisher's Note: *The views and opinions expressed in this article are solely those of the author(s) and do not necessarily reflect those of the publisher, editors, or the editorial board.*